

Список використаних джерел

1. Барко В. І. Дослідження особливостей системи управління в органах внутрішніх справ на основі соціологічного опитування працівників міліції http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/n2001_4/barko.htm
2. Гендерна педагогіка. Хрестоматія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / В. А. Гайденко (ред.), А. В. Предборська (пер. з англ.). – Суми : Університетська книга, 2006. – 313 с.
3. Грошев И.В. Гендерные особенности конфликтности на предприятиях и в организациях / И.В. Грошев // Социологические исследования. – 2007. – № 6. – С. 122-130
4. Гуменюк Л. Відповідальні, компетентні, доброзичливі / Л. Гуменюк // Юрист. – 2006. – № 132. – 30 травня – 14 червня. – С. 53
5. Івченко Ю. Професійне зростання жінок, у правоохоронній сфері: проблемні питання / Ю. Івченко. – Право України. – 2006. – № 5. – С. 57–61.
6. Кочарян А.С. Личность и половая роль: симптомокомплекс маскулинности/ феминности в норме и патологии: дис. д-ра психол. наук: 19.00.04 / Харьковский гос. ун-т. – Х., 1996. – 416 с.
7. Становище жінок в Україні: реалії та перспективи: парламентські слухання 9 червня 2004 р. / Верховна Рада України. Комітет з прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. Програма розвитку ООН. – К., 2004. – 171 с.

The article is devoted consideration of gender of stereotypes and their influence on professional activity of workers of legal type. It is marked, gender relationships are directed on claim of gender attitude, introductions of practice of feminism and gender equality of rights in life. An idea speaks out, what the professional co-operation of lawyers can be examined as gender co-operation of leaders and inferiors.

Key words: lawyers, gender equality of rights, gender stereotypes, conflicts.

Отримано: 4.02.2010

УДК 159.922.736.4:159.923.3

Л.М.Кузнецова

Особливості психічного стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру

У статті розкрито особливості психічного стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру, визначено комплекс фрустраторів, здатних викликати підсилення акцентуованих рис різних типів, провокуючи прояви дезадаптації та загальне погіршення психічного здоров'я у таких підлітків. Проаналізовано вплив акцентуацій на специфіку динаміки та проявів фрустрації, визначено відносні рівні фрустрованості та фрустраційної толерантності підлітків за показниками легкості виникнення і тривалості стану фрустрації, силою відповідних негативних переживань, схильністю до деструктивних фрустраційних реакцій, здатністю долати психоемоційне напруження у фрустраційних ситуаціях.

Ключові слова: фрустрація, підлітковий вік, акцентуації характеру, прояви фрустрації, фрустрованість, фрустраційна толерантність, фрустраційні ситуації, типи акцентуацій характеру, деструктивні фрустраційні реакції, психічне здоров'я.

В статье раскрыты особенности психического состояния фрустрации у подростков с акцентуациями характера, определен комплекс фрустраторов, способных вызвать усиление акцентуированных черт разных типов, провоцируя проявления дезадаптации и общее ухудшение психического здоровья таких подростков. Проанализировано влияние акцентуаций на специфику динамики и проявлений фрустрации, определены относительные уровни фрустрированности и фрустрационной толерантности подростков по показателям легкости возникновения и длительности состояния фрустрации, силе соответствующих негативных переживаний, склонности к деструктивным фрустрационным реакциям, способности преодолеть психоэмоциональное напряжение во фрустрационных ситуациях.

Ключевые слова: фрустрация, подростковый возраст, акцентуации характера, проявления фрустрации, фрустрированность, фрустрационная толерантность, фрустрационные ситуации, типы акцентуаций характера, деструктивные фрустрационные реакции, психическое здоровье.

У зв'язку з загостренням соціально-економічних проблем в сучасній Україні, особливої актуальності набуває питання соціальної адаптації підростаючого покоління до нестабільних умов сьогодення, насичених фрустраційними ситуаціями, коли унеможливлена безперешкодна реалізація значущих цілей та життєвих планів особистостей. Відповідно, нагального вирішення потребують питання грамотної організації індивідуального підходу в навчально-виховному

процесі загальноосвітньої школи та психологічна підтримка учнів з метою збереження і зміцнення їхнього психічного здоров'я.

При цьому першочергової допомоги потребують підлітки, адже в їхньому віці загострюються та виникають нові психологічні проблеми, пов'язані з кризою ідентичності та особливостями пубертатного періоду. Недостатній досвід виходу зі скрутних ситуацій та самостійного додання серйозних перешкод на шляху досягнення своїх цілей часто є причиною відчуття безпорадності підлітка при зіткненні навіть з цілком переборними труднощами, загострення його психоемоційного напруження, характерного для стану фрустрації.

Зосередимо увагу на окремій категорії підлітків – особистостях з акцентуаціями характеру. Згідно з науковою позицією А.С.Лічка, зміст поняття “акцентуація характеру” охоплює крайні варіанти норми, при яких певні риси характеру загострені настільки, що виникає вибіркова вразливість суб'єкта до певних психогенних впливів при добрій (часто підвищеній) опірності щодо інших [11]. Акцентуовані риси обумовлюють певний дисбаланс в емоційно-вольовій та мотиваційно-потребовій сферах особистості, утворюють своєрідні “слабкі місця” в структурі характеру і, відповідно, ускладнюють звичну життєдіяльність особистості в ряді ситуацій, які пред'являють завищені вимоги до цих “місць найменшого опору”. Отже, акцентуовані риси можна вважати своєрідними внутрішніми фрустраторами – факторами, що блокують цілеспрямовану конструктивну діяльність особистості.

Важливо досліджувати особливості динаміки та проявів фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру, адже мова йде про поєднання двох вагомих факторів ризику порушення психічного здоров'я – акцентуованих рис характеру та психічного стану фрустрації. Знаючи найбільш типові фрустраційні реакції, властиві для представників різних типів акцентуацій, та фрустраційні ситуації, в яких емоційні та поведінкові прояви фрустрації набувають найбільшої деструктивної сили, можна запобігти появі відхиленню психічного здоров'я у підлітків з акцентуованими рисами. Для цього необхідно навчати таких підлітків об'єктивно оцінювати обставини, що провокують появу в них відчуття безпорадності та безвиході (особливо ситуації, адресовані до “місць найменшого опору”), формувати навички додання труднощів та адекватного реагування на нездоланні перешкоди, розвиваючи емоційну стабільність та навчаючи самоконтролю у фрустраційних ситуаціях.

На сьогодні емпіричного матеріалу, одержаного в результаті досліджень психології акцентуованих особистостей, вочевидь не

досить, щоб точно оцінити специфіку психічного стану фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру. Визначатимемо найбільш типові прояви фрустрації у таких підлітків, спираючись на аналіз наукових праць А.С.Лічка, Н.Л.Каменської, І.Подмазіна, О.І.Сибіль, С.Н.Морозюк, Н.М.Панасенко, І.Г.Кошлань, І.М.Бушая та О.З.Запужляка ([1 – 3; 5; 8 – 11]), присвячених вивченню особливостей особистісного розвитку, а також окремих аспектів емоційного реагування та поведінки підлітків з різними типами акцентуацій характеру. При цьому використовуватимемо результати досліджень фрустраційних реакцій, представлені в гіпотезах фрустраційної агресії (J.Dollard, L.Doob, N.Miller, O.Mowrer, R.Sears, 1939 [19]), фрустраційної фіксації (N.R.Maier, 1940 [17]), фрустраційної регресії (R.G.Barker, T.Dembo, K.Lewin, 1941 [18]) та евристичній теорії С.Розенцвейга (S.Rosenzweig, 1944 [16]). Орієнтуватимемось на наукову позицію російського психолога Н.Д.Левітова, відповідно до якої фрустрація є особливим психічним станом людини, що “виражається в характерних особливостях переживань та поведінки, викликаних об'єктивно нездоланими (або тими, що суб'єктивно так сприймаються) труднощами, які виникають на шляху досягнення мети чи вирішення задачі” [13, с.120].

Узагальнивши матеріали згадуваних вище наукових досліджень, зазначимо, що реакція особистості на фрустрацію може бути адаптивною та неадаптивною. Адаптивні реакції є конструктивними, спрямованими на вирішення проблеми, що заважає досягненню мети (спроби уникнення перешкод, а також стратегії їх усунення, здобуті в процесі зіткнення з подібними труднощами раніше та закріплені в індивідуальному досвіді). Неадаптивні реакції характеризуються низьким рівнем конструктивності при вирішенні проблем і лише створюють додаткові труднощі, часто погіршуючи фрустраційну ситуацію [14, с.95]. Відповідно, проявами фрустрації можуть бути такі реакції особистості [13]:

- толерантність (терплячість, витривалість), тобто стан, коли фрустратор не викликає фрустрацію. Може проявлятися у формі спокійної, розсудливої поведінки; у посиленому напруженні, докладанні зусиль для стримування небажаних імпульсивних реакцій; у формі бравади як способу приховати озлобленість, смуток чи зневіру;
- агресія – стенична реакція, що часто супроводжується втратою самоконтролю, проявляється переважно в забіякуватості, грубощях, нахабності або може бути у формі прихованої недобррозичливості чи озлобленості;

- фіксація – стеничний, але ригідний стан (стереотипна поведінка, вперте продовження попередньої діяльності, навіть якщо вона марна чи навіть небезпечна) або “прикутість до фрустратора” (тривалі негативні переживання, аналізування фрустраційної ситуації), чи особлива форма фіксації – вередлива поведінка;
- “втеча” у цікаву діяльність як спосіб відволіктись, забути про дію фрустратора;
- депресія – астеничний стан з відчуттям безнадійності, втратою віри у власні сили, смутком чи апатією;
- регресія як повернення до більш примітивних, інколи інфантильних форм поведінки, або зниження ефективності діяльності;
- підвищений рівень емоційності поведінки.

За спрямованістю фрустраційні реакції можуть бути [16] екстрапунітивними (якщо індивід агресивно звинувачує в своїх труднощах зовнішні перешкоди та оточуючих осіб), інтрапунітивними (реакції самозвинувачення) чи імпунітивними (спроби особистості примиритись з ситуацією).

Важливо зазначити, що динаміка стану фрустрації та специфіка її проявів залежать від значущості заблокованих потреб та мотивів, сили відповідних перешкод та передбачуваності їхньої появи, рівня вихованості особистості, усвідомлення нею відповідальності за власні вчинки, але передусім – від індивідуально-типологічних особливостей особистості: властивостей вищої нервової діяльності, специфіки звичних для неї реакцій у критичних обставинах та рис характеру [4; 12; 13; 15], а отже, і від наявності акцентуованих рис, типу акцентуацій характеру.

Зокрема, згідно з результатами наукових досліджень, проведених І.Г.Кошлань [3], підліткам з акцентуаціями характеру бракує конструктивних форм проявів негативних емоцій, характерним для них є блокування вияву позитивних емоцій, незначний об'єм паттернів емоційного реагування, емоційна нестабільність, незрілість та занижена самооцінка. Тобто такі підлітки особливо схильні до деструктивних емоційних проявів фрустрації у відповідних скрутних ситуаціях.

О.І.Кузьміна зазначала, що в ситуаціях фрустрації акцентуації характеру проявляються значно яскравіше і в цілому “заважають конструктивному прийняттю рішення – перешкоджають звільненню від фрустрації” [7, с. 95], тобто занурюють людину в переживання, відволікаючи від необхідних активних дій. Водночас деякі акцентуації характеру (гіпертимні, лабільні, епілептоїдні, циклоїдні),

поєднані з позитивним емоційним фоном та достатньо високим рівнем особистої вмотивованості на досягнення, навпаки, сприяють виходу з фрустраційних ситуацій [7].

Як бачимо, спираючись на результати останніх наукових досліджень, важко однозначно оцінити вплив акцентуованих рис на особливості психічного стану фрустрації в підлітковому віці. Відповідно, **мета** цієї статті – проаналізувати специфіку динаміки та проявів фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру. Для досягнення поставленої мети важливо вирішити низку **завдань**:

- оцінити вплив акцентуованих рис на динаміку та особливості проявів стану фрустрації особистості;
- проаналізувати особливості реагування підлітків з різними типами акцентуацій характеру у фрустраційних ситуаціях;
- оцінити схильність підлітків з різними типами акцентуацій характеру до неадаптивних фрустраційних реакцій, визначити, які чинники провокуватимуть деструктивні прояви фрустрації та становитимуть найбільшу загрозу для психічного здоров'я таких підлітків.

Без сумніву, специфічне поєднання акцентуованих рис в структурі характеру особистості має визначати не тільки її вибіркочувствителі до ряду ситуацій, але і своєрідне коло фрустраторів, рівень толерантності до їхнього впливу, а також тип і силу реакцій-відповідей. Ситуації, що пред'являють завищені вимоги до “місць найменшого опору” підлітків з акцентуаціями характеру різних типів, фактично можна вважати фрустраційними – ситуаціями появи перешкод, що суб'єктивно сприймаються підлітками як нездоланні, адже супроводжуються відчуттям безвиході, власної безпорадності, посиленням тривоги, гострими афективними спалахами, що заважають неупередженій оцінці реальних обставин та пошуку виходу з незручного становища.

Надалі зосередимо увагу на характеристиці різних типів акцентуацій характеру, проаналізуємо, яких проявів фрустрації слід очікувати від їхніх представників у підлітковому віці та в яких ситуаціях (див. табл. 1).

Представлена в табл. 1 інформація дозволяє оцінити особливості реакцій підлітків з акцентуаціями характеру при зіткненні з життєвими труднощами та перешкодами. Як бачимо, представники різних типів акцентуацій досить неоднозначно сприймають появу перешкод на шляху досягнення поставлених цілей: в той час як одні підлітки важко переживають виникнення навіть дріб'язкових проблем, інших не “вбивають з колії” навіть серйозні труднощі; для одних більш типовими є реакції “втечі” при потраплянні в скрутні

ситуації, схильність перекладати відповідальність на оточуючих, а представники окремих типів акцентуацій обирають “боротьбу”, наполегливо захищаючи власні інтереси.

Таблиця 1

Характеристика різних типів акцентуацій характеру у підлітків

Тип акцентуацій	Акцентуовані риси характеру	«Місця найменшого опору»	Ситуації, адресовані до «слабких місць»
Гіпертичний	Оптимізм, завжди підвищений настрій, яскрава жага діяльності, ініціативність, самостійність, комунікабельність, прагнення до лідерства; нестійкість, легковажність, імпульсивність; ризиковість	Надмірна самостійність, недостатність посидючості, брак уважності; схильність недооцінювати складність ситуації (переоцінювати власні можливості); нерозбірливість у стосунках	Монотонна діяльність чи вимушена бездіяльність, самотність чи обмеження контактів з однолітками, жорсткий дріб'язковий контроль з боку оточуючих, повсякденна нав'язлива опіка
Циклоїдний	Циклічні зміни емоційного фону: активність, жвавість, балакучість (період емоційного підйому), або похмурість, пригніченість, замкнутість, повільність у мисленні та діях (субдепресивна фаза)	Чергування фаз підйому (з труднощами, типовими для гіпертичних акцентуацій) та субдепресивних станів з підвищеною втомлюваністю, відчуттям власної неповноцінності, відразою до будь-якої діяльності	Самотність, одноманітна діяльність, кропітка праця в період підйому та різкі зміни обстановки, необхідність активної діяльності, інтенсивних контактів, критика з боку оточуючих у субдепресивній фазі
Лабільний	Вкрай мінливий настрій, емоційність, експресивність, схильність до глибоких і тривалих переживань, м'якосердість; розвинене почуття обов'язку, відповідальність, тактовність	Чутливість, вразливість, емоційна нестабільність – надмірна залежність самопочуття та поведінки від настрою	Емоційне неприйняття значущими людьми, вимушена розлука з ними; осуд, критика з боку оточуючих

Тип акцентуацій	Акцентуовані риси характеру	«Місця найменшого опору»	Ситуації, адресовані до «слабких місць»
Сенситивний	Вразливість, тривожність, високі моральні вимоги до себе, схильність до самоприниження, емоційна прив'язаність до рідних, покірність	Надмірна вразливість, підвищена тривожність, боязливість; невпевненість в собі, невміння захищатися та відстоювати власну позицію	Ситуації перевірки здібностей, публічних виступів; інтенсивні контакти з мало знайомими людьми; несправедливі звинувачення з боку оточуючих
Шизоїдний	Замкнутість, відчуженість від оточуючого світу, емоційна холодність, знижена потреба у спілкуванні, уникання контактів; схильність до суперечливих вчинків, дивакуватих захоплень (занурення у світ фантазій)	Відсутність «внутрішньої єдності», суперечності та протиріччя в думках, почуттях та діях, брак інтуїції та емпатійності, непристосованість до побутового життя з повсякденними клопотами	Спроби «вторгнення» оточуючих у внутрішній світ; необхідність швидкого встановлення неформальних контактів
Психастенічний	Нерішучість, формалізм, педантизм, схильність до роздумів (часто порожніх), самоаналізу; відповідальність, охайність, дисциплінованість	Надмірна нерішучість при прийнятті рішень, страх брати на себе відповідальність, схильність до нав'язливих думок і дій, низька здатність витіснити неприємні переживання, підвищена тривожність	Необхідність приймати відповідальні рішення та робити вибір; ситуації перевірки здібностей; різкі зміни звичного оточення
Астеноневротичний	Включає ознаки невротатії (в дитинстві) та астенічного неврозу (дратівлива слабкість, підвищена втомлюваність, вередливість, плаксивість, іпохондричні ідеї, підвищена тривожність)	Виснажуваність, втомлюваність, швидка перенасичуваність розумовою діяльністю, «фіксація» на власному здоров'ї та надмірна залежність від фізичного самопочуття	Різкі зміни оточення; необхідність тривалий час займатись монотонною розумовою діяльністю, вимушене очікування, ситуації перевірки здібностей, змагання

Епілептоїдний	Схильність до дисфорій, запальність, «патологічна влада потягів», імпульсивність; негнучкість мислення (педантизм, дріб'язковість); непоступливість, владність	Ригідність мислення, нездатність швидко реагувати на зміни обстановки, егоцентризм, схильність до кумуляції афекту з наступними бурхливими розрядками	Ущемлення оточуючими інтересів підлітка, зазіхання на його майно
Нестійкий	Прагнення до споживацького способу життя: пошук розваг, задоволень; безвідповідальність, безініціативність, боягузливність, висока навіюваність, поверховість мислення, легковажність	Низький рівень рефлексивності, негативна «Я-концепція», патологічна слабкість волі, невміння ставити перед собою довготривалі цілі	Умови бездоглядності; необхідність докладання вольових зусиль
Істероїдний	Надмірний егоцентризм, поверховість почуттів, прагнення привернути до себе увагу, експресивність, комунікабельність; схильність до самовихвалянь, обманів	Надмірний егоцентризм, нездатність до глибокого аналізу ситуації, страх втратити інтерес до себе з боку оточуючих; брак наполегливості при досягненні цілей	Ігнорування оточуючими, ураження самолюбства, втрата надії на отримання високого статусу, розвінчана виключність
Конформний	Життя за правилом: «бути як всі», конформність, навіюваність, некритичність мислення, банальність та шаблонність суджень, ригідність, консерватизм	Брак впевненості в собі, надмірна залежність від думки оточуючих, відсутність власної чіткої життєвої позиції, «розмита» ідентичність	Необхідність прояву ініціативи, приймання відповідальних рішень; різкі зміни оточення; виключення з референтної групи

Надалі детальніше проаналізуємо специфіку фрустрації у підлітків з різними типами акцентуацій характеру: особливості динаміки цього стану (легкість виникнення та «згасання», «опірність» впливам фрустраторів, що характеризує рівні фрустрованості та фрустраційної толерантності, можливість «витіснення» негативних переживань, схильність до їхньої кумуляції тощо), характерні фрустраційні реакції та вірогідні деструктивні прояви фрустрації.

Гіпертимний тип. Відповідно до наукової позиції О.І.Кузьміної [7] акцентуовані риси даного типу сприяють звільненню від фрустрації. Підлітки з гіпертимними акцентуаціями не схильні уникати скрутних ситуацій і, навпаки, відчувають потребу самостійно долати труднощі, докладаючи максимум зусиль. Їхне оптимістичне сприйняття дійсності та схильність не помічати дріб'язкові проблеми допомагають легше переживати невдачі. Таким чином, можемо стверджувати, що для представників цього типу акцентуацій характерний високий рівень фрустраційної толерантності, тобто у фрустраційних ситуаціях вони діють досить конструктивно, не втрачаючи самовладання. Однак їхня легковажність та деяка поверховість сприйняття реальних труднощів заважають ефективному доланню перешкод, особливо коли мова йде про «удари по слабких місцях»: надмірний контроль з боку оточуючих, обмеження діяльності чи необхідність монотонної копіткої праці. В цих ситуаціях виникає психоемоційне напруження, рівень якого перевищує поріг толерантності, провокуючи деструктивні прояви фрустрації, такі, як спалахи роздратування, гніву, агресії [2; 11].

Циклоїдний тип. Як зазначалось раніше (див. табл. 1), для підлітків з акцентуаціями цього типу характерні циклічні зміни настрою та самопочуття у формі субдепресивних і гіпертимних фаз. Згідно з результатами наукових досліджень О.І.Кузьміної [7] у фазі «підйому» представники циклоїдного типу здатні досить легко долати фрустрацію, адже їм притаманні риси характеру гіпертимного типу. Однак необхідно мати на увазі, що у субдепресивній фазі такі підлітки починають гостро переживати через проблеми, які раніше здавались чимало незавершених справ). Відповідно, на шляху цілеспрямованої діяльності підлітків з циклоїдними акцентуаціями раптово виникають неочікувані перешкоди, для подолання яких у субдепресивному стані не вистачає ні сил, ні мотивації.

Через непередбачуваність періодичності чергування фаз важко прогнозувати, в яких ситуаціях психоемоційне напруження підлітків з циклоїдним типом акцентуацій перевищить рівень фрустраційної толерантності та на які прояви фрустрації слід очікувати: агресивні реакції чи депресивні стани.

Лабільний тип. Аналізуючи особливості «Я-концепції» підлітків з цим типом акцентуацій, І.М.Бушай вказує на ряд психологічних проблем: схильність до непослідовності у думках і діях внаслідок частих змін настрою, непередбачуваність вчинків у зв'язку з домінуванням екстернальних якостей контролю поведінки [5, с.35],

невпевненість в собі, а також труднощі з самоконтролем: нерівноваженість, високий рівень особистісної тривожності, нездатність швидко приймати рішення, надмірна вразливість до появи раптових проблем та схильність емоційно реагувати на них (часто агресивно). Саме ці риси і є найбільшими перешкодами для цілеспрямованої активної діяльності підлітків з лабільним типом акцентуацій, через що вони вважають нездоланими досить широкий діапазон ситуацій. Це дає підставу говорити про високий рівень фрустрованості таких підлітків та прояви фрустрації у формі підвищеної емоційності поведінки, тривожності, загострення страхів, ворожості, спалахів роздратування, депресивних станів (особливо в ситуаціях, адресованих до місць найменшого опору”, наприклад, пов’язаних з емоційним неприйняттям значущими людьми).

Сенситивний тип. Найбільшою перешкодою для цілеспрямованої діяльності підлітків з цим типом акцентуацій є їхня невпевненість у власних силах – у здатності досягнути мети. Можемо припустити, що стан фрустрації представників сенситивного типу виникатиме у відповідь на будь-які неочікувані зміни оточення, нові вимоги та завдання, адже такі підлітки через відчуття власної безпорадності сприйматимуть труднощі, пов’язані з подібними ситуаціями, як нездоланні. Найбільше ж напруження викликать обставини, за яких легко схибити, не виправдавши сподівань оточуючих (змагання, контрольні роботи, іспити, публічні виступи), а також коли сумніви підлітка у власних силах підкріплюватимуться критичними зауваженнями, несправедливими звинуваченнями, глузуванням дорослих чи однолітків.

Відповідно, у фрустраційних ситуаціях від підлітків з сенситивними акцентуаціями слід очікувати інтрапунітивних афективних реакцій [11], депресивних проявів, а відкрита агресія можлива лише внаслідок тривалого накопичення агресивних спонукань [2], тобто при кумуляції фрустрації, викликаної “ударами по місцях найменшого опору”.

Шизоїдний тип. Враховуючи характерні для особистостей з цим типом акцентуацій відсутність внутрішньої єдності, суперечності в думках, почуттях, бажаннях та діях [11], важко прогнозувати специфіку всіх психічних станів, а отже, і передбачити особливості прояву фрустрації. Відчуженість підлітків з шизоїдними акцентуаціями характеру є наслідком “придушення” соціальних потреб, тобто ймовірним проявом стану “хронічної фрустрованості”. Згідно з даними експериментальних досліджень С.І.Подмазіна [9], такі підлітки недовірливо ставляться до оточуючих, невдоволені через власну некоммунікабельність, але переживання з цього приводу

маскують зовнішньою незворушністю, емоційною холодністю, стриманістю та незалежністю. Ігноруючи дрібні побутові труднощі та наполегливо досягаючи цілей в улюбленій діяльності, у скрутних фрустраційних ситуаціях підлітки з шизоїдними акцентуаціями схильні “тікати у світ фантазій”, а у випадку спроб вторгнення оточуючих у їхній внутрішній світ виявляють гострі афективні реакції імпульсивного чи екстрапунітивного типу [11], довго переживають, “застрягають” на образах, не здатні пробачити [2]. Тобто можемо стверджувати, що для представників шизоїдного типу акцентуацій характерний своєрідний тип фрустраційної толерантності у формі реакцій “втечі”, через що важко об’єктивно оцінити рівень їхньої фрустрованості.

Психастенічний тип. Можна стверджувати, що для підлітків з цим типом акцентуацій характерний досить високий рівень фрустрованості, адже вони схильні переживати через надумані проблеми та перешкоди, які, відповідно, неможливо подолати через їхній суб’єктивний характер. При цьому найбільший психологічний дискомфорт пов’язаний з фрустраційними ситуаціями очікування, коли передчуття ймовірних труднощів загострює тривожність, підсилює ригідність поведінки, що заважає конструктивному вирішенню проблем, а невдачі ще більше ускладнюють емоційний стан підлітка, сприяють накопиченню негативних переживань та їхній подальшій розрядці у формі агресивних реакцій. Таким чином, у представників психастенічного типу акцентуацій характеру фрустрація має виражений кумулятивний ефект і досить широкий діапазон проявів: “регресивні” реакції (тривога, невиправданий педантизм, нав’язливі сумніви, ригідна поведінка з фіксацією на своїх переживаннях), загострення агресивності та конфліктності [2].

Астеноневротичний тип. Враховуючи, що представникам цього типу акцентуацій притаманна висока виснаженість та втомлюваність, можна прогнозувати появу в них відчуття власної безпорадності та неспроможності досягнути бажаного при зіткненні з будь-якими перешкодами, подолання яких вимагає більш-менш тривалої та інтенсивної праці. Отже, значно розширюється коло потенційно фрустраційних ситуацій, а рівень толерантності таких підлітків не може бути високим через їхню низьку стресостійкість, через що вони схильні до високого рівня фрустрованості і фрустраційних реакцій астенічного типу: тривожності, депресивних проявів, агресії у формі ворожості та підозрливості [2], спалахів роздратування зі сльозами та подальшим каяттям [11].

Епілептоїдний тип. Специфічною рисою емоційної сфери підлітків з цим типом акцентуацій є схильність до кумуляції афекту

та подальшої бурхливої його розрядки у формі спалахів гніву та люті [2; 11]. Важливо пам'ятати, що представники епілептоїдного типу акцентуацій в цілому мають високий рівень працездатності та наполегливо намагаються досягнути поставлених цілей, однак діють при цьому досить ригідно, а зазнаючи невдач, накопичують роздратування, шукаючи об'єкт для "розрядки". Саме тому такі підлітки часто конфліктують з оточуючими, якщо нашоухуються на протидію з їхнього боку, реагують агресивними спалахами на кожну спробу зазіхання на власні інтереси [11]. Тому важко чітко визначити, за яких обставин підлітки з епілептоїдними акцентуаціями відчувають фрустрацію, але цілком очевидно, що відкриті її прояви (переважно агресивні реакції) спостерігатимуться в ситуаціях міжособистісної взаємодії, особливо коли мова йтиме про взаємодію зі слабшими однолітками чи молодшими дітьми – зручними "об'єктами для емоційної розрядки".

Нестійкий тип. Згідно з результатами досліджень І.М.Бушяя для представників нестійкого типу акцентуації характеру властивий низький рівень рефлексивності, переважання почуття власної нікчемності, безініціативність та безвідповідальність; поведінка таких підлітків детермінована патологічною слабкістю волі, емоційною невірноваженістю, схильністю відмовлятися від своїх намірів на невизначений термін [5, с. 42], невмінням долати життєві труднощі, а у випадку зіткнення з суттєвими перешкодами на шляху досягнення значущих цілей – реагуванням по типу "втеча" чи "відмова". Тобто, з одного боку, підлітки з нестійкими акцентуаціями мають низьку фрустраційну толерантність, не здатні реалізувати довгострокові цілі та долати більш-менш суттєві перешкоди, а з іншого боку – навіть не намагаються щось планувати, уникають відповідальних обов'язків, відмовляються боротись з труднощами, "втікаючи" таким чином не тільки від проблем, а й від психологічного дискомфорту, пов'язаного з неуспіхом в діяльності та неможливістю самореалізації.

Істероїдний тип. Можемо стверджувати, що стан фрустрації підлітків з цим типом акцентуацій завжди виникає в ситуаціях, які загрожують розвінчанням особистісної унікальності, заважають самовираженню. У відповідь на байдуже ставлення оточуючих такі підлітки можуть реагувати гострими афективними спалахами демонстративного характеру, конфліктують лише з метою привернути до себе увагу, але їхнє роздратування досить швидко зникає [2]. При цьому варто відзначити, що представникам істероїдного типу часто бракує наполегливості та сили волі для реалізації цілей, вони виявляють безпорадність при зіткненні з перешкодами, але важко

сказати, чи відчувають при цьому фрустрацію, адже спрацьовують психологічні захисні механізми "витіснення" – ігнорування негативної інформації про себе як спосіб "відгородження" від неприємних переживань та захисту власного самолюбства у разі неуспіху [5].

Конформний тип. Більшість ситуацій, що викликають фрустрацію у підлітків з конформними акцентуаціями характеру, пов'язані з необхідністю самостійного швидкого прийняття рішень, негайного реагування на раптову зміну обставин. При цьому доцільно говорити про внутрішні, суб'єктивно нездоланні перешкоди – невпевненість у своїй здатності самостійно вирішувати проблеми та долати труднощі. Відповідно, серед проявів фрустрації переважають реакції "втечі", спроби уникнення труднощів, а якщо це неможливо – загострення тривожності та гострі афективні реакції зі слізьми, переживаннями розпачу й спалахами роздратування.

Отже, на основі аналізу особливостей динаміки та проявів фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру зробимо такі висновки:

– стан фрустрації становить серйозну загрозу для психічного здоров'я підлітків з акцентуаціями характеру, адже акцентуовані риси обумовлюють ряд проблем в емоційно-вольовій та мотиваційній сферах особистості, є "слабкими місцями" в структурі характеру підлітків, ускладнюють їхню адаптацію до оточення, блокують конструктивну діяльність, а у фрустраційних ситуаціях є передумовою деструктивних емоційних реакцій та дезадаптивної поведінки таких підлітків;

– прояви фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру найбільш виражені в ситуаціях, що "пред'являють завищені вимоги до місць найменшого опору", адже викликають у них найбільш сильний психологічний дискомфорт, що супроводжується відчуттям безвиході та власної безпорадності, провокують гострі афективні реакції (спалахи гніву та інші агресивні прояви), ригідну поведінку (прояви фіксації у випадку епілептоїдного, психастенічного та конформного типів акцентуацій), депресивні тенденції та інші астеничні прояви фрустрації (у підлітків з сенситивними, лабільними, астеноневротичними акцентуаціями);

– представники окремих типів акцентуацій здатні досить швидко долати стан фрустрації (але не реальні труднощі), знімаючи психоемоційне напруження легким переключенням на інший вид діяльності з відмовою від початкових "заблокованих" цілей (підлітки з гіпертимними акцентуаціями); уникаючи прийняття відповідальних рішень та постановки довготривалих цілей (представники

астеноневротичного, психастенічного та сенситивного типів); “втікаючи” від проблем (представники нестійкого типу); “витісняючи” у підсвідоме неприємні переживання, пов’язані з неуспіхом в діяльності (при істероїдних акцентуаціях).

Однак дані проведеного аналізу вимагають експериментальної перевірки. Необхідні більш ґрунтовні дослідження особливостей прояву фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру, складання профілів фрустраційних реакцій для представників різних типів акцентуацій, оцінка рівнів їхньої фрустрації та фрустраційної толерантності. На основі одержаного емпіричного матеріалу важливо розробити корекційну програму нівелювання стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру – зниження рівня фрустрованості та розвитку фрустраційної толерантності як необхідної умови збереження і зміцнення їхнього психічного здоров’я. При цьому в основу такої програми мають бути покладені вправи соціально-психологічного тренінгу, спрямовані на формування у підлітків навичок самовладання та конструктивної поведінки у фрустраційних ситуаціях (особливо – в ситуаціях, “адресованих до місць найменшого опору” представників різних типів акцентуацій характеру).

Список використаних джерел

1. Панасенко Н.М. Особливості образу “Я” акцентуєваних підлітків з девіантною поведінкою: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2007. – 20 с.
2. Запужляк О.З. Вплив акцентуацій характеру особистості на агресивність в підлітковому віці: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 391 арк.
3. Кошлань И.Г. Психологические особенности эмоциональности подростков и стили семейного воспитания: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / Южно-Украинский гос. педагогический ун-т им. К.Д.Ушинского. – Одесса, 2005. – 248 л.
4. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. — СПб: Питер, 2001. — 352 с.
5. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку “Я-образу” акцентуєваних підлітків: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – 255 л.
6. Морозюк С.Н. Саногенная рефлексия, акцентуации характера и эффективность учебной деятельности / Московский

институт медико-социальной реабилитологии / Волгоградский гос. технический ун-т. – М.: 2000. – 256 с.

7. Кузьмина Е.И. Исследование детерминант свободы-несвободы от фрустрации // Вопросы психологии. – 1997. – № 4 – С. 86 – 94.
8. Подмазин С.И., Сибиль Е.И. Как помочь подростку с “трудным” характером / Научно-практический центр “Перспектива”. – К., 1996. – 160 с.
9. Подмазин С.И. Роль установки в формировании и проявлении акцентуированных черт характера у подростков: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / Ин-т психологии АПН Украины. – К., 1994. – 193 л.
10. Каменская Н.Л. Психологические критерии оценки деятельности подростков-акцентуантов: Дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / НИИ психологии УССР. – К., 1989. – 177 л.
11. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – 2-е изд. доп. и перераб. – Л.: Медицина. Ленингр. отд-ние, 1983. – 255 с.
12. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
13. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний // Вопросы психологии. – 1967. – № 6 – С.118 – 129.
14. Media access. Social and psychological dimensions of new technology use / Edited by E.P.Bugy, J.E.Newhagen. – Mahwah, New Jersey: Elrbaum Associates Publishers, 2004. – 269p.
15. Berkowitz L. Frustration-aggression hypothesis: examination and reformulation // Psychological Bulletin. – 1989. – № 106 (1). – P. 59 – 73
16. Rosenzweig S. Aggressive behavior and the Rosenzweig picture-frustration study. – New York: Praeger, 1978. – 164p.
17. Maier N. R. B. Frustration: the study of behavior without a goal. — N. Y.: McGraw Hill, 1949. — 264 p.
18. Barker R. G., Dembo T., Lewin K. Frustration and aggression: “an experiment with young children” // Studies in topological and vector psychology. – 1941. – № 11 (1). – P. 1 – 314.
19. Dollard J., Doob L., Miller N., Mowrer O., Sears R. Frustration and aggression. – New Haven, CT: Yale University Press, 1939. – 210p.

Author analyse the features of of the mental state of frustration of teenagers with character accentuations, present the complex of frustrators which are able to cause the strengthening of the different accentuated traits, provoking the displays of desadaptation and general worsening of psychical health for such teenagers. Also there is description of accentuations' influence on the specific of dynamics and displays of frustration, relative levels of frustration and teenagers' tolerance to frustration on the indexes of easiness of appearance and duration of the frustration state, force of the proper negative experiencing, teenagers' inclinations to the destructive frustration reactions, their capabilities to overcome psychoemotional tension in the frustration situations.

Key words: frustration state, teens, character accentuations, displays of frustration, tolerance to frustration, situations of frustration, types of character accentuations, destructive frustration reactions, psychical health.

Отримано: 13.03.2010

УДК 159.922

І.В. Кукуленко-Лук'янець

Психологічний образ жінки в українській літературі

Стаття присвячена аналізу жіночих образів в українській художній літературі. Розглядається здатність жінки до творення і досліджується її тенденція до деструкції. У статті представлені глибинні психологічні причини, що впливають на спроможність до творення або деструкції.

Ключові слова: особистісний простір, життєвий шлях, творчість, деструкція, світотворення, фемінний, маскулінний, андрогенний.

Статья посвящена анализу женских образов в украинской художественной литературе. Рассматривается способность женщины к созиданию и исследуется ее тенденция к деструкции. В статье представлены глубинные психологические причины, влияющие на способность к творчеству или разрушению.

Ключевые слова: личностное пространство, жизненный путь, творчество, деструкция, миротворение, феминный, маскулинный, андрогенный.

Постановка проблеми. Проблема становлення жінки, її прагнення до самоактуалізації та особистісного зросту є темою багатьох наукових студій та художньої літератури. Сьогодні жінка часто має вищу освіту, спроможна забезпечувати себе та свою сім'ю,

може успішно займатися управлінською діяльністю та організувати і планувати свій життєвий простір. У сучасній психологічній науці "жіноче питання" більше розглядається з точки зору феміністичного підходу до ролі жінки у соціумі або як жертви у стосунках з чоловіками. Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація праці та інші, відносять питання про положення жінки до числа глобальних проблем людства. У 1980 році Україна ратифікувала Конвенцію ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок" і тим самим взяла на себе обов'язки забезпечити оптимальні можливості для жінок у користуванні всіма економічними та суспільно-політичними правами.

Проте у наукових дослідженнях жінка мало репрезентується як творець або як суб'єкт творення. Здатність жінки до креативності або до руйнування детермінується багатьма глибиннопсихологічними чинниками. За основу аналізу ми брали персонажі головних героїнь у творах українських письменників, оскільки вони яскраво демонструють спроможність до творення або до деструкції власної життєвої траєкторії жінкою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значення жінки у сучасному суспільстві, реалізація її материнського потенціалу та здатність до самоактуалізації досліджується багатьма вченими, а саме: Менегетті А., Чекалиною А. А., Андреевою Т. В., Пастушенко О. В., Мірошниченко О. М. та іншими. Серед класиків психологічної науки теми розкриття фемінного потенціалу особистості присвячені роботи Фрейда З., Юнга К. Г., Фрома Е., Марії-Луїзи фон Франц, Біркхойзер-Оэри Сібелл, Хорні К.

Проте поза увагою дослідників залишається проблема здатності жінки до світотворення свого життєвого простору.

Цілі дослідження. Завдання нашої роботи полягає в тому, щоб проаналізувати твори українських письменників та запропоновані ними жіночі образи і виявити основні тенденції, що спонукають до побудови або деструкції свого життєвого простору. Зокрема, ми брали твори Ольги Кобилянської "Некультурна", Панаса Мирного "Повія", Марко Вовчок "Три долі" та "Інститутка".

Виклад основного матеріалу. Поняття жіночого світотворення не розкрито у сучасній психологічній науці. Хоча, у світовій літературі тема жіночої долі, внутрішньої сили жінки, її здатності до творення та, навпаки, руйнування була об'єктом багатьох творів. У своїй роботі ми намагалися проаналізувати здатність жінки до світотворення проілюстровану у творах українських письменників. На нашу думку, жінка має бути спроможна створити свій власний світ у трьох основних напрямках: